دیل و دۆنیا گؤروشو

ابراهیم رفرف

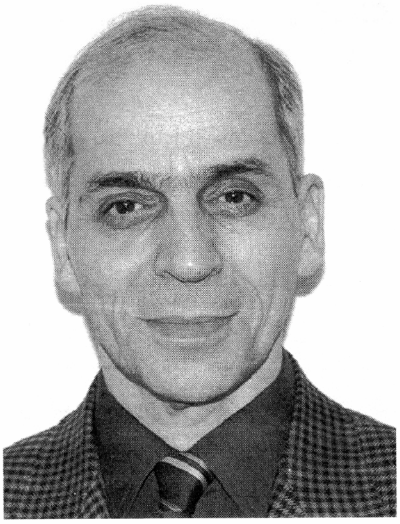

مۆختلیف خالقلارین دیللری‌نین تحلیلیندن بئله بیر قناعته گلمک اوْلور کی، دیل تفکّورون سرحدلرینی مۆعینلشدیرن گۆجلو بیر عامیلدیر. اینسان مۆعیّن دیلده مۆعیّن تفکّور طرزینده دۆشونمگه محکومدور. هر دیل مۆعیّن بیر تفکور طرزینی اینسانلارا تحمیل ائدیر. دیلین سرحدلری تفکّورون سرحدلری تانی‌نیر. بئله‌لیکله بیر قدر مۆبالیغه‌لی شکیلده دئمک اوْلور کی، اینسان دیلین کؤله‌سیدر.

بۇنظریه بۇندان اوّل مشهور آلمان فیلوْسوفو ویلهلم فوْن هۇمبوْلت (۱۷۶۷– ۱۸۳۵) طرفیندن اوْرتایا چیخاریلمیش و بئله بیر حؤکم شکلینده ایفاده ائدیلمیشدیر کی، اینسانین دۆنیا گؤروشو دیلدن آسیلیدیر. بۇنون باشقا ایفاده‌سی ۱۹۳۰- لاردا مشهور دیلچی Benjamin Lee Whorf و Edward Sapir طرفیندن اوْرتایا قوْیولموش و گرگین مۆباحیثه‌لره سبب اوْلموشدور. بۇنظریه‌نی سیناماق اوچون چوْخلو تجرۆبه‌لر آپاریلمیش، فرقلی نتیجه‌لره گلینمیشدیر. آنجاق سوْن واختلاردا برازیلیانین «پیراها» آدلانان یئرلی قبیله‌سی ایچینده آپاریلان تجرۆبه بۇ ساحه‌ده یئنی فیکیر قیغیلجیملارینی آلیشدیرماقدادیر.

مسأله اوْندادیر کی، سؤزوگئدن قبیله‌نین دیلینده آنجاق «۱» و «۲» سایلاری اوچون کلمه مؤوجوددور. ایکیدن آرتیق اوْلان کمیتلر بۇ اینسانلارین گۆنده‌لیک یاشاییشیندا هانسیسا روْل اوْینامیر و یئری گلینجه «چوْخ» سؤزو ایله تمثیل ائدیلیر. بۇ اینسانلار چوْخ واختلار اؤز اؤولادلاری‌نین ساییینی بیلمیر و «نئچه اوْشاغینیز وار» سوْآلی ایله قارشیلاشدیغی زامان «اوْشاقلاریم چوْخدور» دئیه جواب وئریر.

آپاریلان تجروبه‌لرین بیرینده بۇ اینسانلارین قارشیسیندا ایکی سیرا اشیاء دۆزولور. بیرینجی سیرا ۴ شئیدن، ایکینجی سیرا ایسه ۵ شئیدن عیبارت اوْلور. تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخص بۇ ایکی سیرانی فرقلندیره بیلمیر.

بیر باشقا تجروبه‌ده تحقیقاتچی طرفیندن بیر نئچه شئی توْربادان چیخاریلیب، میزین اۆستونه دۆزولور و تجرۆبه‌ده ایشتیراک ائدن شخصدن ایسته‌نیلیر کی، اؤزونون توْرباسیندا اوْلان اشیالاردان عئین سایدا چیخاریب، میزین اۆستونه دۆزسون. تجروبه‌دن بئله چیخیر کی، اشیالارین سایی ۳- دن آرتیق اوْلدوغو تقدیرده، تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخص یانیلیر. نه قدر اشیالارین سایی چوْخ اوْلسا، یانیلما نیسبتی ده بیر اوْ قدر آرتیق اوْلور.

بیر باشقا تجروبه‌ده تحقیقاتچی اؤز الی ایله میزه بیر نئچه ضربه ووُرور و تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخصدن ایسته‌ییر کی، عئین ایشی تکرار ائتسین. مۆشاهیده‌لره گؤره، ضربه‌لرین سایی ۳- دن آرتیق اوْلدوغو تقدیرده، تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخص یانیلیر و عئین سایدا ضربه ووُرماغی باجارا بیلمیر.

تحقیقاتچی بئله بیر قناعته گلیر کی، دیلده سایلارین محدود اوْلدوغو بوُ اینسانلارین دۆشونجه‌سینی ائله بیر شکیلده فوْرمالاشدیریر کی، ۳- دن آرتیق اوْلان کمیتلر اوْنلارین دۆشونجه دۆنیاسیندا تمثیل اوْلمور و بوُرادان بوُ قناعته گلمک اوْلار کی، تفکّورون گئنیشلیگی دیلین سؤز خزینه‌سی و قراماتیک قابیلیتلری‌نین گئنیشلیگی قدردیر. بوُ ایسه ایلک دفعه ۱۹۵۰- جی ایلده اوُرتایا چیخاریلمیش «دیل جبریّتی» نظریه‌سی‌نین اؤزگینی تشکیل ائتمکده‌دیر.

تجرۆبه‌نی آپاران، جان هاپکینز دانیشگاهینا منسوب اوْلان تدقیقاتچی عالیم پتر قوْردون (Peter Gordon) بئله اینانیر کی، »دیل جبریّتی»نی تفکورون بوْتون ساحه‌لرینه عایید ائتمک دۆزگون اوْلماز و علاوه ائدیر کی، یقیناً دۆشونه بیلدیگیمیز، آنجاق حاقّیندا دانیشا بیلمه‌دیگیمیز بیر چوْخ شئیلر ده وار.

نظریه‌نی تنقیده چکنلر بئله فیکیر یۆرودورلر کی، دیلین سؤز و قراماتیک محدودیتی تفکّورون آلت قاتلاریندا جریان ائدن پروسسلره آز- چوْخ تأثیر بوُراخیرسا دا، کسکینلیکله دئمک اوْلماز کی، اینسانین یوُخاری قاتلاردا دۆشونجه قابیلیتی دیل جبریّتی ایله باغلیدیر. میثال اوْچون ایسکیمو دیللرینده «قار» سؤزو اوْچون بیر چوْخ کلمه وار و بوُ کلمه‌لر قارین مۆختلیف نۆوعلرینی تمثیل ائدر. بوُنون سببی اوْندان عیبارتدیر کی، ایسکیمو حیاتیندا قار چوْخ یایغین بیر طبیعی حادیثه‌دیر و بوْتون معیشتله سیخ باغلیدیر. ایسکیمو هئچ واخت بوُ کلمه‌لری بیر- بیری ایله دَییشیک سالماز. آنجاق باشقا دیللره منسوب اوْلان شخصلر ده همین قاوراملاری ترکیبی سؤزلر واسیطه‌سی ایله ایفاده ائتمک ایمکانینا مالیکدیر.

بوُنونلا بئله، اطرافیمیزدا اوْلان دیللرین هر بیری‌نین مۆعیّن اینسان منتالیته‌سی و پسیکوْلوْژیسی ایله و مۆعیّن ایموْسیونال دوُروملارلا باغلی اوْلدوغو فیکرینی جسارتله مۆدافیعه ائتمکَ اوْلار. هر دیلده کوْلّی میقداردا بدیعی ایفاده‌لی آتالار سؤزو و دئییملر وار کی، اوْنلاری ترجۆمه یوْلویلا باشقالارینا آنلاتماق مۆمکون دئییلدیر. ترجۆمه جهدلری آز- چوْخ ناییلیتلی اوْلدوغو حاللاردا دا، جۆمله‌نین روحو دگیل، ساده‌جه اوْنون «حۆقوقی مضمونو»، «منطیقی مضمونو» ترجۆمه سۆزگجیندن کئچه بیلیر. حال‌بوُ کی جۆمله ساده‌جه «منطیقی حؤکم» دئییل، جۆمله منطیقی حؤکمدن چوْخ داها ایرلی گئدن بیر حادیثه‌دیر. جۆمله‌نی منطیقی حؤکمدن فرقلندیرن باشلیجا عامیللردن بیری اینتوْناسیا (جۆمله‌نین سس آخیمی) و بیری ده اوْنداکی مۆدالیته، یاخوُد دا «دانیشان شخصین نیطقین مضمونونا قارشی روُحی مۆناسیبتی»ندن عیبارتدیر کی، بوُنلار بیرلیکده مۆختلیف ایموْسیونال وضعیتلری یارادیرلار. ترجۆمه یوْلویلا بوُ ایموْسیونال مضمونلاری آنلاتماق چوْخ چتیندیر و بیر جۆمله‌نین یئرینه بیر نئچه جۆمله و بعضاً حتا بیر صحیفه‌دن آرتیق سؤز توْپلوسو لازیم گلیر و بوُ دا کیفایت ائله‌میر.

«الیم الدن اوْزولور» کیمی میثاللدا منطیقی معنا چوْخ محدوددور، آنجاق بوُ ساده جۆمله‌نین ایفاده ائتدیگی ایموْسیونال وضعیت اوْلدوقجا مۆرکّبدیر:

کیمسه‌سیز قالمیشام، اوْلوم منیم اوْستومو آلیر، چاغیریرام، هئچ کیم سسیمه سس وئرمیر، سس وئرنلر ایسه منه یاردیم ائده بیلمیر، ایستکلیلریمدن اوْزاقلاشیرام، هله آرزولاریم وار، نه اوْلار، منی حیاتا قایتارین، بیر داها سیزلرین ایچینیزده اوْلوم، نفسیم نفسلرینیزه قوْووشسون، من هله گنجم، هله بوُ حیاتدان مۆرادیمی آلمامیشام.

بیر زامانلار ویتگنشتاین (Witgenstein) بئله بیر ایفاده ایشلتمیشدیر کی، «دیلیمین سرحدلری دۆنیامین سرحدلریدیر». بۇنا اینانماق اۆچون چۏخ اۇزاقلارا گئتمک لازیم دئییلدیر. فارس دیلی‌نین ایسلام- اؤنجه‌سی و ایسلام- سۏنراسی یارادیجیلیق قابیلیتلری‌نین مۆقاییسه‌وی تحلیلی کیفایت ائدر. دئمک ایسلامیتین گلیشیندن بیر آز سۏنرا بۇ دیلین یارادیجیلیق قابیلیتی‌نین تخمیناً صیفیر سویه‌سیندن آرتاراق گؤزه‌گلیملی سویه‌یه چاتماسی عرب دیلی‌نین ایفاده گۆجونو گؤسترن بیر فاکتدیر. عرب دیلینی ریاضی علملری‌نین اینکیشافینا پارلاق یۏل آچان و اۏنو بۆتون گؤزللیکلری ایله گؤز اؤنونه گتیرن بیر دیل کیمی تانیماق اۏلار. عرب دیلی هابئله فلسفه، منطیق، عیرفان، حۆقوق و بۇ کیمی ساحه‌لرده چۏخ باجاریقلی واسیطه‌لردندیر و بۇ علمی ساحه‌لرده کیتابلاری و درس وساییطینی چیلخا فارسجا یاخۇد دا چیلخا تۆرکجه حاضیرلاماق اۇغروندا آپاریلان عیناد بۇ علملری قاندالّلایا و عۆمومی ساوادسیزلیغا یۏل آچا بیلر.

من بۇ سؤزلرله اۏنو دئمک ایسته‌میرم کی، بیزیم ریاضی کیتابلاریمیز عرب دیلینده اۏلمالیدیر. آمّا کسکینلیکله دئیه بیلرم کی، فارس دیلی یا خۇد دا تۆرک دیلی علمی ساحه‌لرده عرب سؤزلری‌نین یاردیمی اۏلمادان کئچینه بیلمز. چیلخا فارسجا یا خۇد دا چیلخا تۆرکجه یازیب- یاراتماغین طرفداری اۏلانلار اۆچون خۏشاگلیملی بیر خبر اۏلماسا دا، بۇ، دیل جبریتی‌نین پارلاق بیر نۆمونه‌سیدیر.

آنا دیلی‌نین حؤرمتی اۏندادیر کی، اینسان شخصیتی‌نین و دۆنیا گؤروشونون فۏرمالاشماسیندا اساس رۏلا مالیکدیر. دیل جبریّتینی مۆعیّن معنادا قبول ائله‌میشیک، آنجاق بیر حقیقتی ده قبول ائله‌مک لازیمدیر. جبریتین قارشیلیغی آنارشیزم دئییل، بیلیم یۏلویلا آزادلیغا قۏووشماقدیر. نه قدر کی اینسان علمسیزدیر، طبیعت قانۇنلاریننداکی جبریتین کؤله‌سیدیر. اینسان جاذیبه قۆوّه‌سی‌نین کؤله‌سیدیر.آنجاق همین قانونلاری، همین جبریتی علمی شکیلده تانی‌ییب، اۏنلاردان دۆزگون فایدالاندیغی شرطله اینسانین گۆجو آرتیر و کؤله‌لیکدن قۇرتولور. جاذیبه قۆوّه‌سی ده بیر قۆدرت واسیطه‌سینه چئوریلیر. باشقا سؤزله جبریتدن یاخا قۇرتارماق اۆچون جبریتله ایش بیرلیگینه گیرمک لازیمدیر. یعنی اینسانین آزادلیغی همین جبریتدن دۏغور.

آنا دیلی‌نین جبریتی بیر آز اوّل دانیشدیغیمیز کیمی، اۏندادیر کی، اینسان طبیعتله و حیاتلا قۇردوغو مۆناسیبتده مۆعیّن قدر بۇ دیلین جیزدیگی جیزگیلر چرچیوه‌سینده حرکت ائله‌مه‌لیدیر. من دئیردیم، خالقیمیزین صداقتی، اۆرک گئنیشلیگی، رئالیستلیگی، دۇیغوسالّلیغی و ال‌آچیقلیغی و بیر سؤزله پسیکولوژیسی دیلیمیزین ذهنیمیزه تطبیق ائتدیگی جیزگیلردن ایرلی گلیر. دیلیمیزده *قۏپارماق، قازماق، یۏلماق، اۆزمک، اۏیماق* کیمی فعللر فارس دیلینده «کندن» فعلی‌نین قارشیلیغیدیر. بۇ، دیلیمیزده طبیعی حادیثه‌لره مۆناسیبتلرین زنگینلیگینی گؤستریر. بۇ کیمی دیل حادیثه‌لری دیلیمیزده آز دئییل، و هامیسی اۏنا دلالت ائدیر کی، خالقیمیز دیقّتجیل بیر ذهنیته مالیکدیر. باشقا سؤزله دیلیمیز خالقیمیزی دیقّتجیل اۏلماغا محکوم ائتمیشدیر. نئجه‌کی *آغریماق، سانجی ائله‌مک، گؤینه‌مک، گیزیلده‌مک، زۏققولداماق و اینجیمک* هامیسی فارسجانین «درد» سؤزونون قارشیلیغیندا ایشلنیر، آنجاق مۆختلیف معنا چالارلارینی ایفاده ائدیر. بۇرادان دا بۇ نتیجه‌نی چیخارماق اۏلار کی، دیلیمیز خالقیمیزی دۇیغوسال اۏلماغا محکوم ائتمیشدیر. دیقّتله باخیلدیغیندا آیدین اۏلور کی، بۇنلار کؤله‌لیک دئییل، برکت قایناغیدیر، اینسان شخصیتی‌نین گئنیشلیگینی گؤسترن دیل فاکتلاریدیر. اینسان گئنیش دۆشونجه‌یه مالیک اۏلماغا محکوم ائدیلمیشدیر. بئله‌لیکله گؤرونور کی، آنا دیلی اؤز مۆرکبلیگی، اؤز گئنیشلیگی، اؤز اینجه‌لیگی ایله اینسانین آزادلیغی‌نین تملینی تشکیل ائدن فاکتدیر. آنا دیلیندن محروم ائدیلمیش اینسانلار کؤله ساییلار.